

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדן

מחזור ב', קונטרס ו' (ט"ז) אדר ראשון תשי"א

שמות היישובים העבריים

מקורותיהם בספרות, בהיסטוריה, בטבע ובמאורעות ימינו

ערוכים ומבוארים

ע"י

ז א ב ו י ל נ א י

א.

שמות קדומים ליישובים חדשים

הוצאת ועד הלשון העברית בארץ-ישראל

בהשתתפות מוסד ביאליק

ירושלים

השמות הערביים הועתקו ונוקדו בכתב העברי על-פי כללים, שעובדו על-ידי ועדת תעתיק ועתידים הם להתפרסם בקרוב. הניקוד מכונן להגייה הספרותית הרשמית בלשון הערבית, בעוד שבמבטא העממי הערבי יש סטיות בהגיית תנועות שונות. לפיכך נוקד: כְּמֶלֶה, רְחִיבָה, גִּ'נִין, בִּית־דִּגִן, — ולא: כְּמֶלֶה, רְחִיבָה, גִּ'נִין, בִּית־דִּגִן. כדי למנוע קשיים לקורא העתקנו כאן ב־כ ערביות בבי"ת וכ"ף דגושות, בין שהן מוכפלות בערבית בכתב ובמבטא ובין שאינן מוכפלות.

שאר פרקי חיבור זה יצאו במסגרת "לשוננו לעם" בחדשים הקרובים.

כתובת המערכת וההוצאה:

ועד הלשון העברית, ירושלים, רח' המלך דוד 82, ת"ד 1033

א. שמות קדומים ליישובים חדשים

1. יישובים בשמות מקראיים

יישובים רבים בישראל נקראים בשמות מקומות הנזכרים במקרא. רבים מהם נמצאים בתחום המקום המקראי או בקרבתו, ורובם נקראים בפי הערבים בשם המקראי המשובש פחות או יותר. לפיכך אפשר היה לזהות את המקום, אף-על-פי שאחדים מהזהויים אינם מדעיים.

בעזרת השמות הערביים ניתנו למקומות השמות המקראיים: קֶפְתָּא — נֶפְתוֹחַ; מַאלְחָה — קִנְסַת; צוּבָא — צוֹכָה; גִּבְעָה — גִּבְעַת-יִצְרֵים; פְּסֻלָּה — פְּסֻלֹן; צָרְעָה — צָרְעָה; אֶשְׁנָע — אֶשְׁתָּאוֹל; זֶאנוּעַ — זֶנוּחַ; בֵּית-גִּיּוֹז — גִּיזָה; עֶאקֶר — עֶקְרוֹן; אֶסְדוּד — אֶשְׁדוּד; קֶטְרָה — קֶדְרָה; יִבְנָה — יִבְנָה; אֶבְרָאק — בְּנֵי-בְרַק; בֵּית-דִגְלָן — בֵּית-דִּגְלוֹן; יְהוּדִיָּה — יְהוּדָה; גִּמְזוֹ — גִּמְזוֹ; בֵּית-נַבְאֵלָא — נַבְלָט; מַעְלוּל — נַחֲלָל; סְמוּנִיָּה — שְׁמֹרֹן; שְׁדוּד — שְׁרִיד; זֶרְעִין — יֶזְרְעֵאל; שֵׁטָה — בֵּית-הַשֵּׁטָה; קִימֹן — יִקְנָעִים; דְּבוּרִיָּה — דְּבִרָה; אֶנְדוּר — עֵין-דוּר; יִמָּה — יִבְנָאֵל; יֶאקוֹק — חֶקֶק; אֶסְדוּם — סְדוּם; וכו'.

יש יישובים הנקראים בשמות מקומות מקראיים, אולם מקומות אלו רחוקים מהם, כגון: בֵּית-הַפָּרֶם, רְחוֹבוֹת, שְׁעֵרִים, גִּבְתוֹן, מְגִד־לָד, נֶטְעִים, הוֹלֹן, עֵין-גִּנִּים, מְגִדֵּאל, בְּצֻרָה, נַחֲלִיאֵל, כְּנַרְתָּה, גִּבְעָה, אֵילוֹן, מַצְפָּה, מַחְנֵים, בֵּית-חֲנָן (במקרא:

אֵילֹן בֵּית־חֲנָן). רְמָתִים (במקרא: רְמָתִים־צוֹפִים). קצת מקומות
נקראים על שם מקומות מחוץ לתחומי ארץ־ישראל, כגון:
תֵּל־אֲבִיב, נוֹה־אֹר (על שם אֹר־פְּשָׁדִים).

מספר יישובים קיבלו שמות תנכ"יים על יסוד זיהויים
מדעיים והם נמצאים בתחומי אותם היישובים המקראיים כגון:
גֹּזֶר, גֵּת, מוֹצָא, קִנְיַת־יְעָרִים, דָּאֵר, אֶפֶק, עֵין־חֲרֹד, מְגִדוֹ,
עַמְק־חֶפֶר (במקרא: אֶרֶץ־חֶפֶר).

יישובים אחרים נקראים בשמות שנבנו משמות תנכ"יים
קדומים בתוספת־מה. כגון: מִשְׁמֶר־הַשָּׁרוֹן, מִשְׁמֶר־הַיַּרְדֵּן,
מִשְׁמֶר־אֵילָן, מִשְׁמֶר־הַגֶּב, גִּן־הַשָּׁרוֹן, גִּן־שִׁמְרוֹן, גִּן־חֶפֶר, גִּן־
יִכְנָה, כְּפַר־תְּבוֹר, שַׁעַר־הַגּוֹלָן, שַׁעַר־חֶפֶר, שְׁכֹנַת־אוֹנוֹ וכו'.
אף שמות אזורים או נחלים במקרא היו לשמות מקומות
כגון: גִּבְעָה (יישוב ומועצה אזורית), חֶרְמוֹנִים (שם עראי).
בשמות אחדים נוספה ה' בסוף: נִגְבָּה, יִרְקָנָה, והיו שמות
ליישובים חדשים.

הפרבר בֵּית־הַפָּרָס במערבה של ירושלים נקרא כך,
משום שמייסדיו האמינו, שבית־הכרם הנזכרת במקרא¹⁾ הייתה
במקומה של עֵין־כרם הנמצאת בסביבתה והדרך אליה עוברת
כאן. השכונה הקרובה גִּבְעַת־שְׂאוֹל נקראת לכאורה בשם
מקראי של עיר הקרויה על שם שאול המלך²⁾, אולם למעשה
היא נקראת על שם הרב (יעקב־) שאול אֶלְיָשָׁר. גבעת־שאוֹל
ההיסטורית הייתה מצפון לירושלים, בימינו — תל הנשקף
למרחוק ונקרא בערבית תל אל־פֹּל — תל הפול.

1) ירמיה ו א, נחמיה ג יד. 2) שמואל א' יא ד.

היישוב החדש מִנַּחַת בקרבת ירושלים נקרא אף הוא בשם המקראי¹. שכנראה השתבש בשם הערבי מֶאֱלָחָה. מנחת הוא גם שם פרטי של אדם במקרא².

ממערב למקומות אלו שוכנת מוֹצָא בנחלת שבט בנימין. בתיאור הנחלה בספר יהושע היא נקראת הַמוֹצָה³. והצורה מוֹצָא מובאת ברשימת שמות בני בנימין שרבים מהם הם גם שמות מקומות⁴. במשנה מסופר: „מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא“⁵. היישוב נקרא מוצא על שם המעיין — מוצא־מים. רבותינו מזהים אותו עם קולוניה. שבה התיישבו חיילים משוחררים בתקופת רומי והיו פטורים מתשלום מסים. רבותינו דרשו את השם מוצא. שהיה המקום מוֹצָא מתשלום מסים: „תנו חכמים: מהו מוצא? — ממציא, אמר רבי תנחומא: קולונייא הוה שמה“⁶. ליד מוצא בימינו — הכפר הנטוש קאלוניה. ממערב למוצא שוכן היישוב החדש צוֹכָה, שנזכר במקרא כמולדתו של אחד מאנשי דוד המלך, „יגאל בן נתן מצבה“⁷. השם צובא הקדום נשאר בפי הערבים צוּבָא כשם לכפר הנטוש הסמוך, השוכן על פסגה רמה. מערבה — היישוב החדש כְּסֵלֶן, כשם עיר בנחלת שבט יהודה⁸. השם נתקיים בצורת כְּסֵלָה בפי הערבים לכפר נטוש בסביבה זו. מקור השם אולי מן כְּסֵל — מותן האדם והבהמה, או מן כְּסֵלָה — ביטחון ותקוה⁹. ממערב לצובה היישוב החדש צָרְעָה. ראשיתו בכפר

(1) דהיי"א ח ו. (2) בראשית לו כג. (3) יהושע יח כו.

(4) דהיי"א ח לו. (5) סוכה ד ה. (6) ירוש' סוכה ד, בבלי שם

מה ע"א. (7) שמואל ב' כג לו. (8) יהושע טו י. (9) איוב ד ו.

הנטוש צרעה, מולדתו של שמשון הגיבורי). בקרבנו היישוב
החדש אשתאול, הידוע אף הוא מחיי שמשון: „ותחל רוח ה'
לפעמו... בין צרעה ובין אשתאול" (1). זכר לשם הקדום נשאר
בשם הערבי אשנע.

מדרום לצרעה ואשתאול היישוב החדש זנוח. השם
נזכר במקרא. אנשי זנוח היו בין בוני חומת ירושלים בימי
נחמיה (2). בקרבת זנוח החדשה חורבה בשם הערבי זאנוע.
שיבוש של זנוח הקדומה. מערבה מאזור צרעה ואשתאול
יישוב בשם גילה, הנזכר במקרא בשם משפחתו של השם
הגזוני (3). אחד מגיבורי דויד (על דרך שילה — השילוני
גילה — הגילוני וכו'). אולי היה זה מקום של גזיות צאן.

היישוב עקרון, בסביבת רחובות, נקרא כשם עיר
פלשתית מפורסמת, שנועדה להיות בגבול נחלתו של יהודה (4).
יש שסברו, שהשם המקראי עקרון השתבש בקרב הערבים
לצאקר. אולם לפי דעת חוקרי הארץ אין כאן מקומה של
עקרון המקראית, שהייתה לפי סברה אחת בחורבה בטאשי
הנמצאת מדרום-מזרח לכאן.

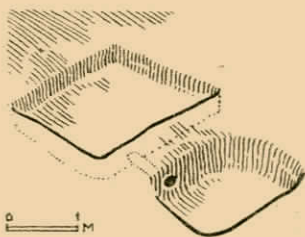
אמנם רחובות נזכרה בתורה, בתולדות אבותינו
הראשונים, אולם מקומה אינו בקרבת רחובות של ימינו אלא
הרבה יותר דרומה, בנגב, בחורבה א-רחיבה. המייסדים בחרו
בשם זה, שסימל את שאיפתם, כדברי יצחק אבינו: „כי עתה

(1) יהושע יט מא, שופטים יג ב. (2) שופטים יג כה.

(3) יהושע טו לד, נחמיה ג יג. (4) דהיא יא לד. (5) יהושע

יג ג וכו'.

הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ⁽¹⁾. בתחומה של רחובות השכונה שַׁעֲרֵי־סֵם⁽²⁾, כשם עיר מקראית בנחלת יהודה, שמקומה אינו ידוע. גם השם גִּדְרָה מובא במקרא. בצורת הַגְּדְרָה, בין הערים שנפלו בנחלתו של שבט יהודה⁽³⁾, וכך נקראה, כי ראשיתה בגדרות צאן. מייסדי גדרה חשבו למצוא שריד מהשם הזה בשם הכפר הערבי

ציור 1. גת הצובה בסלע

קֶטְרָה שבקרבתם. היישוב גַת שבדרום נקרא כשם עיר ידועה בתקופת המקרא, שמקומה, לפי דעת החוקרים, בתל המתרומם דרומית ליישוב

החדש ונקרא בערבית תַּל עֶרְיָנִי. גַת נקראה על שם גת לדריכת ענבים, שהייתה במקום הזה (ציור 1). מִגְדֵּל־גֵּד נזכרת במקרא והייתה מערי שבט יהודה⁽⁴⁾. נקראה על שם מגדל שהיה בה בראשיתה, וכדי להבדילה ממקומות אחרים הנקראים מגדל, הוסיפו על שמה את המלה גֵּד — אלוהי המזל של הקדמונים. לפי הסברה המדעית אין מקומה של מגדל-גד כאן, אלא מדרום-מזרח לַכָּאן, בגבול הרי יהודה, בחורבה מִגְדֵּל־אֵת.

על כביש העובר מצפון למגדל-גד בקרבת חוף הים נמצאת אֶשְׁדֹד החדשה. שמה, בפי הערבים אַסְדוּד, נקרא

(1) בראשית כו כב. (2) יהושע טו לו וכו'. (3) שם שם.

(4) שם שם לו.

על כפר גדול, שכיום הוא נטוש. אשדוד הייתה עיר חשובה במשך דורות רבים בתקופת המקרא⁽¹⁾ והיא ידועה גם ממקורות מצריים ואשוריים קדומים.

מצפון לאשדוד נמצאת יָבְנָה, הנקראת במקרא גם יָבְנָאֵל⁽²⁾. הערבים שמרו את השם בשיבוש קל — יָבְנָה, ועל שמה נקרא יישוב סמוך — גִּן־יבנה.

בין יבנה לרחובות היישוב גִּת־וֹן, הנקרא בשם מקום מקראי. מייסדי היישוב סברו, שגבתון המקראית הייתה במקום הכפר קִבְיָה — עכשיו כפר־הנגיד — הנמצא בקרבתו. בשם גבתון נזכרות במקרא שתי ערים: האחת בהר והאחת בשפלה. וכדי להבדיל ביניהן קראו לזו שבשפלה על שם תושביה „גבתון אשר לפלשתים”⁽³⁾.

יישוב בקרבת נס־ציונה נקרא בֵּית־חֶזְקִין, וזהו חלק משם של עיר מקראית — אֵילֹן־בֵּית־חֶזְקִין⁽⁴⁾. אולם מקומה של זו בהרי ירושלים, בכפר הערבי בֵּית־עֲנָן.

בקרבת ראשון־לציון המושב נְטַעִים. המתישבים בחרו בשם זה הנזכר במקרא, הואיל ובנו את יישובם בעיקר לשם המטעים. נטעים נזכרת פעם אחת במקרא, בספר דברי־חיים: „ויושבי נטעים... עם המלך במלאכתו ישובו שם”⁽⁵⁾, אבל מקומה אינו ידוע. האגדה מוצאת בה רמז לשלמה המלך: „נטעים — הוא שלמה שהיה דומה לנטיעה במלכותו”⁽⁶⁾.

(1) שם טו מז. (2) דהי"ב כו ו, יהושע טו יא. (3) מלכים א' טו כז.

(4) שם ד ט. (5) דהי"א ד כג. (6) ספרי, במדבר עח.

תל-אביב נקראה לפי השם העברי של הספר „אלטנוי-לאנד“ להרצל. השם סימל את שאיפת מייסדי העיר לבנות על תל חרבות העבר חיים חדשים ורעננים. חיי אביב של ישראל הקם לתחייה בארץ אבותיו. תל-אביב שבמקרא הוא מקום בארץ בבל, שנזכר בדברי יחזקאל: „ואבוא אל הגולה תל-אביב“⁽¹⁾.

חולון נקראה על שם החולות, שעליהם היא בנויה. השם נזכר במקרא. חולון אחת הייתה בנחלתו של שבט יהודה ושמה מובא גם בנוסח חזקוני⁽²⁾. לפי הסברה מקומה בחורבה הנקראת בערבית עֶיִן, בסביבה הררית ממערב לגוש עציון. שאין בה כל סימן לחולות. חולון אחרת הייתה בעבר-הירדן המזרחי⁽³⁾, אולי בחורבה הנקראת בערבית עֶיִן; גם בסביבה זו אין כל חולות.

השם בֵּית-דָּגוֹן מובא במקרא כשם עיר, שנועדה להיות בנחלת שבט יהודה⁽⁴⁾. השם נשאר בפי הערבים בֵּית-דָּגָן. עיר זו נקראה על שם דגון אלוהי הפלשתים, שלפי הסברה היה חציו דג. תבנית אל כזה נמצאה בבבל (ציור 2).
השם בֵּית-דָּגָן נזכר במקרא כשם עיר בתחום שבט דן⁽⁵⁾.

ציור 2. „דגון“^(?)

(1) יחזקאל ג טו. (2) יהושע טו נא, דחי"א ו מג. (3) ירמיה

מח כא. (4) יהושע טו מא. (5) שם יט מה.

המתיישבים קראו ליישובם החדש בשם זה, הואיל ואדמתם
נקנתה מידי בני הכפר הערבי ח'יריה, שהיה נקרא אַבְן-
אֶבְרָאק, שיבוש של בני-ברק הקדום.

גם השם אֹנוֹ הוא מקראי¹) ונשאר בערבית בצורת
כְּפֶר-עֲנָנָה. יְהוּד נזכרת במקרא בתיאור נחלת דן²), ושמה
נשתנה לשם יְהוּדִיָּה בפי הערבים. לפי סיפורם נקרא הכפר
על שמו של אֶ-נְבִי (הנביא) יְהוּדָה, שקברו נמצא בכפרם.
כיוון שהשם יהודיה מזכיר את היהודים, החליפוהו הערבים
וקראו לכפר עֲבָאסִיָּה, על שם עֲבָאס, קדוש מוסלמי, הקבור
בכפר זה.

בתחומה של פתח-תקוה השכונה עֵין-גִּיָּים. שמה לקוח
מן המקרא, אולם לא כאן מקומה של עֵין-גִּיָּים המקראית. עֵין-
גִּיָּים אחת הייתה בגבול שומרון, במקומה של גִּיָּין שבימינו³).
עֵין-גִּיָּים אחרת הייתה ביהודה, אולי במקום החורבה אֶם אל-
גִּיָּנָה, בקרבת הרטוב⁴). שכונה אחרת בתחומה של פתח-תקוה
נקראת גַּת-רִמּוֹן, כשם עיר בנחלתו של שבט דן⁵). אמנם
בני דן התנחלו בסביבה זו, אולם לא כאן מקומה של גַּת-
רִמּוֹן, אלא מערבה מזה, באחת התלים הסמוכים למי הירקון.
גַּת-רִמּוֹן זו נקראה על שם מטעי רימונים ועל שם הגת, שבה
נדרכו גרגריהם לעסים.

המועצה האזורית אֶפֶק ממזרח לפתח-תקוה נקראת
כשם עיר מתקופת המקרא⁶) שבמקומה תל, ועליו שרידי

(1) עזרא ב לג, נחמיה ז לו. (2) יהושע יט מה. (3) שם

יט כא. (4) שם טו לד. (5) שם יט מה. (6) יהושע יב יח.

מבצר אנטיפטרוס ולרגליו מעיינות ראש־העין, שמהם נובע הירקון. אפק אחרת הייתה בצפון הארץ.

בקרבת רמלה מזרח־דרומה, נמצאת ג'ור, כשם עיר מפורסמת הנזכרת פעמים רבות במקרא⁽¹⁾, ומקומה היה על התל הסמוך לגזר החדשה, שבו טמונים שרידי גזר הקדומה, בקרבתה נמצאו כתובות, ששמה חרות בהן (ציור 3). השם גזר לא נשאר בקרב הערבים לתל עצמו, אלא לקבר הנמצא בראשו ונקרא שייך מוחמד אל־ג'ורי.

ציור 3. כתובת „תחום גזר“

ממזרח לגזר היישוב החדש מִשְׁמֶר־אֵילֹן, הנקרא כך, משום שהוא צופה על פני עמק אילון, שבו ניצח יהושע בן נון את הכנענים⁽²⁾. העמק נקרא על שם העיר אילון שהייתה בצד הכפר הערבי יֵאלו, הנמצא בעמק הזה, בקרבת לְטָרוֹן של ימינו. אולי נקרא אילון על שם האיילות, שהיו מצויות בסביבה זו.

לד החדשה שמרה את שמה המקראי⁽³⁾, שנשאר בפי הערבים לְד. ממזרח ללד נמצא היישוב החדש גְּמִזוֹ, השם

(1) יהושע י לג וכו'. (2) שם י יב, דהי"ב יא י. (3) עזרא ב לג וכו'.

המקראי) נשאר בפי הערבים ג'מזו. יש גוזרים שם זה מן גמזית, בערבית ג'מזו, פרי השקמה.

קרוב ללוד היישוב החדש קָדִיד. שם זה, המובא במקרא¹), נשמר בקרב הערבים קָדִיתָה, כפר נטוש כיום.

ממזרח ללוד היישוב החדש נִבְּלָט; גם שם זה נזכר במקרא²), וכנראה שובש בקרב הערבים בִּית־נִבְּלָא, שם הכפר הנטוש הקרוב. אולי נקראה על שם מקום זה משפחת הכהנים נבלטה שהייתה בירושלים³).

יישובים אחדים בשרון נקראים אף הם בשמות מקראיים. יָךְ קוֹנָה, על שם הַיָּרְקוֹן הזורם בסביבה זו, נזכרה בתיאור נחלת שבט דן שהתנחל מדרום לה⁴). בקרבת ירקונה שוכנת קִטָּים, המזכירה את הרמתים-צופים, מולדת שמואל הנביא, שבהרי ירושלים⁵). מצפון לרמתים היישוב החדש קִצְרָה, כשם ערים מקראיות בעבר־הירדן, אחת באדום ואחת במואב⁶). המתיישבים בחרו בשם זה, המסמל את התבצרות היישוב החקלאי.

עַמְק־חֶפֶר נקרא כך בשינוי השם המקראי ארץ־חפר החל על כל הסביבה, שנזכרה פעם אחת במקרא בחלוקת הארץ לשנים־עשר נציבים בימי שלמה המלך⁷). השם מכיל את שמו של חפר מבני מנשה הנזכר בתורה⁸). עמק־חפר הוא

(1) דהיי"ב כח יח. (2) עזרא ב לג. (3) נחמיה יא לד.

(4) מדרש תנאים, 175; ספרי, ראה קי. (5) יהושע יט מו.

(6) שמואל א' א א. (7) ירמיה מח כד, מט יג ועוד. (8) מלכים א'

ד י. (9) במדבר כו לב.

חלק של השרון, הנזכר במקרא, ואחד היישובים בו נקרא
מִשְׁמֶרֶת הַשָּׂרֹן, והוא צופה על פני השרון אל מול הרי
שומרון מזרחה, נחלת מנשה בימי קדם.

דָּאָר שעל חוף הים צפונה, נזכרת במקרא בשמה דָּאָר
או דֹּרֵי, היישוב הערבי, שבמקומו הוקם היישוב היהודי,
היה נקרא טְנֻוּרָה.

בחיפה שכונה בשם בֵּית גַּלְיָם על חוף ים־התיכון.
נדמה, שהיא נקראת על שם גלי הים המלחכים את חופה;
אולם גַּלְיָם הוא שם מקום בהרי ירושלים, והנביא ישעיהו
מזכירו בהתקרב האויב אל ירושלים: "צהלי קולך בת גלים"⁽¹⁾.
כנראה נקראה גלים זו על שם גלי האבנים בסביבתה ההררית.
בסביבות חיפה היישוב אָפֶק, והיא אחת מערי שבט
אשר, שבניו התנחלו בסביבה זו מזרחה⁽²⁾. כנראה הייתה אפק
המקראית על תֶּף פְּרָדָאנִי שבסביבה. צפונה מזה בֵּית־הַעֲמֶק
אף הוא מערי אשרי⁽³⁾. בפי הערבים נשאר השם עֲמָקָה כשם
הכפר הסמוך, אף כי העיר המקראית הייתה על התל הקרוב
הנקרא בפי הערבים מִימָאס, העיר נקראה בית־העמק, על
שם העמק המשתרע ממנה מערבה לצד הים והנקרא בימינו
עמק עכו.

אֵילֹן שבגליל העליון המערבי נקראת כשם עיר,
שהייתה בנחלת דן בדרום⁽⁴⁾. המחיישים בחרו בשם זה, כי
בסביבתם חורשי אֵלוֹת רבות.

(1) יהושע יא ב, שם יו יא. (2) ישעיה יל, שמואל א' כה מד.
(3) יהושע יט ל. (4) שם יט כז. (5) שם יט מג.

נִהְלֵל קִיבְּלָהּ אֶת שְׁמָהּ מִן הַמִּקְרָא, מַעִיר בַּנְּחֻלָּת וּבִלְוֹן.
הִידוּעָה גַם בְּשֵׁם נִהְלֵל⁽¹⁾, וְזֶה נִשְׁמַר בְּצוּרָה מְעֻלָּל כֶּשֶׁם
לְכַפֵּר סִמּוֹךְ, וְאִף רְבוּתֵינוּ בִּימֵי קֶדֶם מִזֵּהִים אֶת הַשְּׁמוֹת:
„נִהְלֵל — מֵהַלֹּל”⁽²⁾, כִּנְרָאָה נִגְזֹר נִהְלֵל מִשׁוֹרֵשׁ נִהַל, הַיֵּבֶל
אֶת הַצֶּאֱזָן אֶל הַמִּים, כְּדִבְרֵי הַמִּשׁוֹרֵר: „עַל מִי מִנוּחֹת יִנְהַלְנִי”⁽³⁾
וְכִדְבְּרֵי יִשְׁעִיהוּ: „וְעַל מְבוּעֵי הַמִּים יִנְהַלֵּם”⁽⁴⁾; בְּעֶרְבִית
מִנְהַל — מְקוֹם הַשְּׁקָאָת הַצֶּאֱזָן.

בְּקֶרְבַּת נִהְלֵל נִמְצָאָת שְׁמֵרֹן; אִף הִיא הֵייתָה עִיר
בַּנְּחֻלָּתוֹ שֶׁל זְבוּלוֹן⁽⁵⁾, וְזֶה גַם שְׁמוֹ שֶׁל אֶחָד מִבְּנֵי יִשְׁשַׁכָּר⁽⁶⁾.
בְּפִי הָעֶרְבִים נִשְׁאָר הַשֵּׁם סְמוּנִיָּה כֶּשֶׁם הַמְּקוֹם בְּתַלְמוּד⁽⁷⁾.
בְּקֶרְבַּת נִהְלֵל הֵייוֹשִׁיב שְׁרִיד, אִף הוּא עִיר בַּנְּחֻלָּת
זְבוּלוֹן⁽⁸⁾, שְׁשֵׁמָה — בִּשְׁנוֹנֵי צוּרָה, שְׁדוּד — נִקְרָא עַל תֵּל קְרוּב.
מִתְרַגֵּם הַשְּׁבָעִים נִרְאָה, שְׁאוּלִי גַם הַשֵּׁם הָעֶבְרִי הִיָּה שְׁדִיד כְּדִל”ת.
מִדְרוֹם לְאֶזְרוֹר נִהְלֵל — הֵייוֹשִׁיב יִקְנָעִם, כֶּשֶׁם עִיר בַּנְּחֻלָּתוֹ
שֶׁל זְבוּלוֹן⁽⁹⁾. אִמְנֵם הָעִיר הַמִּקְרָאִית הֵייתָה עַל תֵּל קְרוּב,
קְנָמוֹן בְּעֶרְבִית, זָכַר לִשְׁם יִקְנָעִם.

בְּצַד הַכְּבִישׁ מִיִּקְנָעִם אֶל חִיפָה הֵייוֹשִׁיב קְרִיִּית־חֶרֶשֶׁת,
עַל גְּדוֹת נַחַל קִישׁוֹן. הַשֵּׁם נִיתָן עַל פִּי חֶרֶשֶׁת־הַגּוֹיִם
שְׁבַמִּקְרָא, שֶׁהֵייתָה בְּסִבִּיבָה זֹו וְנוֹדְעָה בְּמַלְחַמַת דְּבוּרָה
בְּכַנְעָנִים וּבְסִיסְרָא שְׁר־צַבָּאִם, כְּמִסּוּפֵר בְּסִפְרֵ שׁוּפְטִים: „וַיּוֹצֵק
סִיסְרָא אֶת כָּל־רִכְבוֹ... מִחֶרֶשֶׁת הַגּוֹיִם אֶל נַחַל קִישׁוֹן”⁽¹⁰⁾. בִּיסוּד

(1) יְהוֹשֻׁעַ יֵט טו, שׁוּפְטִים א ל. (2) יְרוּשׁ' מַגִּילָה א. (3) תְּהִלִּים כג ב.

(4) יִשְׁעִיָּה מֵט י. (5) יְהוֹשֻׁעַ יֵט טו. (6) בְּמִדְבָּר כו כד. (7) נִדָּה

כד ע”ב וְעוֹד. (8) יְהוֹשֻׁעַ יֵט י. (9) שֵׁם יב כב. (10) שׁוּפְטִים ד יג.

השם חרושת, כנראה, חורש, יער. המתיישבים בחרו במלה זו, כי שאיפתם הייתה להקים ביישובם מפעלי חרושת ותעשייה. השם צפונה נגזר לפי סברה אחת מן עפלי. מצפון מזרח לעפולה דרך ת, כשם אחת מערי שבט יששכר, שבניו התנחלו בסביבה זו⁽²⁾. העיר המקראית הייתה צפונה מזה במקום הכפר הערבי דבוריה שלרגלי הר תבור. דבוריה הוא שיבושו של דבורת, שבעיקרו היה מלשון המלה דבר — מקום מרעה הצאן⁽³⁾. אמנם הערבים מספרים, שדבוריה נקראת על שמה של דבורה הנביאה, שאספה את שבטי ישראל בהר תבור למלחמה בכנענים הפולשים.

ממזרח לדברת החדשה, בירכתי עמק יזרעאל, שוכן היישוב החדש עין-דור, כשם עיר במקרא⁽⁴⁾. בפי הערבים נשאר השם אנדור לכפר נטוש הנמצא בקרבתה.

עין-חרוד נזכרה במקרא במלחמת גדעון במדיינים⁽⁵⁾. זהו, שמו של המעיין הנובע לרגלי הרי הגלבוע, ובצדו הייתה ראשיתה של עין-חרוד שלנו, שעברה מקץ שנים אחדות ממזרחת מזה. במקומה על-יד המעיין, יישוב חדש, גלבוע, כשם ההר הידוע מן התנ"ך⁽⁶⁾. שלרגליו הוא שוכן. גבע הסמוכה לעין-חרוד נקראת כשם עיר מפורסמת במקרא⁽⁷⁾, אבל מקומה של העיר המקראית בסביבות ירושלים, צפונית-מזרחית, בכפר הערבי הנקרא גבע עד היום הזה.

ממזרח לעין-חרוד היישוב בית-השטה. אף שם זה

(1) מלכים ב' ה כד. (2) יהושע יט יב. (3) ישעיה ה יז, מיכה ב יב.

(4) יהושע יז א. (5) שופטים ז א. (6) שמואל א' כד וכו'. (7) יהושע כא יז ועוד.

נוכר בפרשת מלחמת גדעון¹. היישוב הוקם בצד הכפר הנטוש
שטת. המתיישבים סברו, שזהו שריד השם בית-השטה, כנראה
על שם עץ השיטה, שהיה מקודש בקרב התושבים בימיו קדם.
בעמק הירדן יישוב חדש בשם נְה־אֹר, על שם אֹר-
פְּשָׁדִים, עיר גדולה בארם-נהרים, שממנה יצא אברהם אבינו².
המתיישבים הם יוצאי ארם-נהרים (עיראק).

שְׁצֶר־הַגּוֹלָן נקראה על שום שהיא שוכנת במבוא אל
ארץ גולן. אמנם במקרא גולן הוא שם עיר³, ורק בתקופה
מאוחרת יותר ניתן שם זה לכל האזור במזרח ים כנרת,
בסביבות העיר הנזכרת.

השם כְּנָרֶת מובא במקרא כשם עיר בנחלתו של נפתלי,
וגם ברבים: כְּנָרוֹת⁴. למעשה לא ידוע מוצאו ופירושו של
השם. האגדה אומרת למצוא בו את המלה כינר, מן ירק או
פרי מתוק, שאינו ידוע בדיוק. רבותינו אמרו: "כנרות... שהן
מגדלות כינרים", וכן אמרו: "דמתיקי פירא כקלא דכינרי"⁵.
(שמתוקים הפירות כקול הכינורות). לפי הסברה המדעית היה
מקומה של העיר כנרת בתל הנקרא בערבית מֶלֶ עֲכֻמָּה
צפונה מכאן, בין גִּינְסֶר לְכַפֶּר-נְחוּם.

היישוב כְּפַר־תְּבוֹר בגליל התחתון נקרא על שהוא
בנוי אל מול הר תבור הנזכר במקרא⁶. ממזרח לו שוכנת
כְּבִנְאָה, עיר בנחלתו של נפתלי. המושבה נבנתה בקרבת
חורבה שנקראה זֶמָה, וכך היה שם המושבה בפי הערבים. ימה

(1) שופטים 1 כב. (2) בראשית יא לא. (3) דברים ד מג.
(4) במדבר לד יא, יהושע יא ב וכו'. (5) מגילה 1 ע"א, ירושלמי
מגילה א. (6) שופטים ד ו וכו'.

או כפר־ימה מובאת בספרות התלמוד, ורבותינו מזהים את השמות: כפר־ימה — יבנאל (1).

מִצָּה שֶׁבְקֶרֶבֶת טְבִירָה נִקְרָאת כֶּשֶׁם עִיר מְפֹרֶסֶמֶת בְּתִקְוַת הַמִּקְרָא בְּסִיבֹת יְרוּשָׁלַיִם (2). הַמְתִּישִׁבִים בַּחֲרוֹ בִשְׁם זֶה, כִּי יֵשׁוּבָם נִבְנָה בְּמִרְוֵי הָר הַצּוֹפֶה עַל נוֹף נֶהְדָר, מִן הַיָּפִים בְּיוֹתֵר בָּאֶרֶץ.

חֶקֶק (חֹקֶק). הַשּׁוֹכֵנֶת בִּירְכַתִּי הַגָּלִיל הַתַּחְתּוֹן צִפּוֹנָה, אֶל מוֹל הַכְּנֶרֶת, קִיבְּלָה אֶת שְׁמָהּ מִן הַמִּקְרָא. כֵּךְ נִקְרָאָה עִיר בְּנַחֲלַת שֶׁבֶט אֲשֶׁר (3), וְשְׁמָהּ נִשְׁאָר, בְּצוּרָה יֶאֱקוֹק לְכַפֵּר הַנְּטוֹשׁ, הַנִּמְצָא בְּקֶרֶבֶתָהּ.

מִתְּנִים שׁוֹכֵנֶת בְּגָלִיל הָעֶלְיוֹן. אִלֵּם מַחֲנִים שְׁבִתוּרָה מְקוּמָה בְּעֶבֶר־הִירְדֵן הַמְּזֻרְחִי (4). הַמְתִּישִׁבִים בַּחֲרוֹ בִשְׁם זֶה הַנּוֹכַח בְּנִדּוּדֵי יַעֲקֹב אֲבִינוּ, כִּי הוּא מְסַמֵּל אֶת הַמַּעֲבָר מִמַּחֲנֶה נִדּוּדִים בְּגוֹלָה אֶל מַחֲנֶה קֶבֶעַ בָּאֶרֶץ. הָאֲגֻדָּה מְסַפֶּרֶת: „מֵהוּ מַחֲנִים? — שְׁתֵּי מַחֲנוֹת, שֶׁבִשְׁעָה שֶׁהֵלֵךְ יַעֲקֹב לְאֶרֶם־נְהָרִים, הָיוּ מֵלָאכִי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל מְשֻׁמְרִין אוֹתוֹ. כִּיּוֹן שֶׁהִגִּיעַ לְחוּץ־לְאֶרֶץ, נִסְתַּלְקוּ... כִּשְׁהִרְגִישׁוּ מֵלָאכִי אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל שִׁיעֲקֹב בָּא, יֵצְאוּ לְקֶרֶתָוִי (5)“.

בְּתַחֲנוֹם עִמָּק הַחוֹלָה מְזֻרְחָה הַיֵּשׁוּב שְׁמִיר. הַשֵּׁם נִזְכָּר בְּמִקְרָא, אִלֵּם לֹא כֹאן הִיא מְקוּמוֹ. שְׁמִיר אַחַת הִיְתָה בְּהַר יְהוּדָה בְּדֶרֶם, שְׁמִיר אַחֶרֶת בְּהַר אֶפְרַיִם (6). הַמְתִּישִׁבִים בְּעִמָּק

(1) יְרוּשָׁלַמִי, מְגִילָה א. (2) שׁוֹפְטִים יב א וְעֹד. (3) יְהוֹשֻׁעַ

יט לר, דְּהִי"א ו ס. (4) בְּרֵאשִׁית לב ג. (5) תַּחֲנוּמָא וִישְׁלָה ג.

(6) יְהוֹשֻׁעַ טו מֵח.

החולה בחרו בשם זה, המציין גם מין אבן קשה, המסמלת את רצונם החזק להתיישב על אדמת המולדת.

2. יישובים בשמות תלמודיים

במשנה, בתוספתא, בתלמוד הבבלי והירושלמי ובמדרשים השונים שקועים שמות מקומות שלא נזכרו בספרות המקרא. רבים מהם נשמרו בפי הערבים בצורתם הקדומה או ששובשו פחות או יותר. אחדים מן השמות התלמודיים נקראו על יישובים עבריים חדשים, שנוסדו בתחומם, בשמות התלמודיים יש לרוב קושי מיוחד בידיעת ניקודם הנכון.

בירושלים שכונה בשם תִּלְ-אֶרְזָה. שם זה, בכתב תל-ארזא, מובא במשנה, אולם אין זה מקום בירושלים, אלא בסביבה אחרת⁽¹⁾. מערבית לירושלים היישוב החדש בֵּית-נְקוּפָה בכפר הנטוש בֵּית-נְקוּפָה. השם בית-נקופי נזכר בתלמוד כשם של משפחת כוהנים בישראל, שאולי גרה במקום זה⁽²⁾. בקרבת רחובות יישוב חדש וְנִנְקָה בכפר נטוש בשם זה. לפי הסברה קשור שם זה בשם האמורא רבי חייא בר זרנוקי⁽³⁾. שאולי היה בן המקום הזה. המלה זרנוקא מורה בתלמוד על נאד (לשאיבת מים⁽⁴⁾). השם זרנוקה פירושו בערבית תעלת-מים, וגם ערוץ קטן בהרים.

(1) משנה יבמות טו ז. (2) ירושלמי יבמות א, תוספתא יבמות

א ג — בית קיפאי, בבלי יבמות טו ע"ב — בית קופאי. (3) בבלי חולין

ק ע"א. (4) בבא מציעא קג ע"ב, בבא בתרא נח ע"א.

השם בְּרוּר־חַיִל, שמו של יישוב חדש בדרום, אף הוא נלקח מן התלמוד⁽¹⁾. בפי הערבים נשאר השם בנוסח בְּרִיךְ כשם כפר נטוש בקרבתו.

שמה של בֵּית-גְּבִרִין, הקשור בתלמוד בשמות חכמים בני המקום⁽²⁾, נשאר בפי הערבים בֵּית-גְּבִרִין. בכפר זה היו הערבים מראים את קברו של נבי ג'ברין — הנביא גוברין, מייסד הכפר. השם בְּפֶרֶס־קָא אף הוא נזכר בתלמוד⁽³⁾ ונשתמר בפי הערבים. סבא הוא כנראה שם פרטי. קִיסְרִיָה, הנקראת בתלמוד קיסרי או קיסרין⁽⁴⁾, מכונה על שם אוגוסטוס קיסר רומי, איש חסדו של הורדוס מייסדה. צורת השם קיסריה עברה אלינו מפי הערביים.

לא ידוע מקורו ומובנו של השם חֵיפָה, הנזכר אף הוא בתלמוד (גם חיפא)⁽⁵⁾. יש גוזרים אותו מן חוץ⁽⁶⁾. שמה של גִּיְגֵר שבעמק יזרעאל, הנקראת על שם הכפר הערבי הקטן גִּיְגֵאֵר, שבו נוסדה הקבוצה בתחילה, נמצא רק בתלמוד הירושלמי, בנוסחאות שונות⁽⁷⁾. נתקבלה הקריאה גִּיְגֵר, הדומה פחות או יותר, לשם הערבי. בקרבתה של גניגר נמצאת קבוצת גִּבְת. שם זה נזכר בתלמוד, אולם

(1) ירושלמי כתובות א, בבלי סנהדרין לב ע"ב. (2) תוספתא אהלות יח טז, ירושלמי מגילה א, (3) ירושלמי דמאי ב, בבלי מגילה ו ע"א, תוספתא סוכה ב א, ירושלמי דמאי ג, קהלת-רבה ח א, (5) ירושלמי כלאים ד, שם עירובין זב. (6) אשתורי הפרחי, כפתור ופרח. (7) ירושלמי כלאים ד — נגניגר. שם שם ו — נגניגר, שם עירובין א — נגנדר, שם סוכה א — נגינדר.

גבת התלמודית היא בדרום הארץ¹. השם גבת ניתן על פי שם המקום בערבית (ג'באתה) וראשונה נזכר השם באונומסטיקון (להלן עמ' 31).

שמה של בית-שְׁעָרִים, הנמצאת בעמק יזרעאל, נזכר ראשונה בתלמוד, גם בנוסח כפר שערים². לפי סברה אחרת הקריאה היא בֵּית-שְׁעָרִים, וזו משפחת כוהנים בישראל הנזכרת במקרא, שנדדה מכאן אחרי החורבן³.

שם השכונה העירונית טְבַעוֹן בסביבת חיפה, הנזכר בספרות התלמודית⁴ (גם בצורה טבעין), נשאר בפי הערבים בצורה טְבַעוֹן כשם חורבה סמוכה. אוֹשָׁא שבגבול הגליל התחתון נקראת כשם עיר מפורסמת בימי חז"ל, שהייתה בקרבתה מזרחה במקום הכפר הנטוש הוֹשָׁה. אושא נזכרת בספרות חז"ל פעמים רבות⁵. אולי יש לגזור שם זה מן הארמית המקראית אוֹשָׁא, היינו יסודות חומה בצורה: „אתו לירושלם... ושוריא שכללו ואֶשְׂיָא יחיטו“⁶; ובעברית—אוֹשִׁיָה: „נהרסו חומותיה נפלו אֶשְׂיֹתֶיהָ“⁷.

השם התלמודי חניתא או חניתה⁸ נשאר בפי הערבים חַאנֻוּתָא לחורבה, שבמקומה נבנתה חֲנִיתָה החדשה. מְצוּכָה הסמוכה לחניתה נקראת על פי שם המובא בתלמוד בגרסות

1) בבלי קידושין נו ע"ב ועוד. 2) תוספתא תרומות ז יד.

ירושלמי עירובין א בארמית — בית-שריי, בבלי נדה כז ע"א—כפר-שערים.

3) דה"א כד ה. 4) משנה מכשירין א ג, תוספתא מגילה ב ה.

5) ראש-השנה לא ע"א וכו'. 6) עזרא ד יב. 7) ירמיה ג טו.

8) תוספתא שביעית ד ט, ירושלמי דמאי ב.

שונות⁽¹⁾. לפי ההשערה נשמר שמה הקדום בשם הערבי מַעְצוּב לחורבה סמוכה. בַּצָּת הסמוכה נזכרת בתלמוד⁽²⁾ ונקראת בפי הערבים בַּצָּה, הכפר הנטוש, שבתחומו נוסדה בצת החדשה. למועצה האזורית בסביבה זו ניתן השם סַלִּם-צוֹר, הנזכר בספרות חז"ל: סולמה של צור, סולמא דצור, סולמות של צור⁽³⁾. כך נקראת רצועת הגבעות המשתרעת על חוף הים מראש הנקרה צפונה אל העיר צור והנמצאת בימינו בתחומי הלבנון. השם נֶצְרַת מובא ראשונה בברית-החדשה, ובספרות העברית — בקינתו של ר' אלעזר הקליר, משנת 700 בקירוב לסה"נ, אך על יסוד מסורת קדומה⁽⁴⁾. מוצא השם הזה ופירושו אינם ידועים. הערבים קוראים למקום אֶנְאָצְרָה. צְפוֹרִי שבקרבת נצרת נקראת בפי הערבים צְפוֹרִיָּה. בתלמוד נזכר השם בצורות שונות: צפורי, ציפורי, ציפורים, ציפורין⁽⁵⁾. רבותינו דרשו את שמה: „למה נקראה שמה צפורי — כי יושבת על ראש הר כצפור“⁽⁶⁾. אולי נגזר השם צפורי משורש צפר המובא במקרא בקשר למקום גבוה. בדברי גדעון השופט: „מי ירא וחרד ישב ויִצְפֹּר מהר הגלעד“⁽⁷⁾. צפורי שוכנת במרומי הר המשקיף יפה על סביבתו.

(1) תוספתא. שם — פומא ציבא; ירושלמי שם — פי מצובה.

(2) שם שם. (3) ירושלמי עבודה-זרה א, בבלי עירובין סד ע"ב.

ירושלמי בבא-קמא ד, בבלי שבת כז ע"א, ויקרא רבה כב. (4) ברייתא

של כ"ד משמרות. (5) ירושלמי תענית ד, שם כלאים ט ועוד. (6) בבלי

מגילה ו ע"א. (7) שופטים ז ג.

בגליל התחתון נמצא היישוב החדש ¹בִּיא. שם זה, הנזכר בתלמוד ¹, נתקיים כנראה בשם הכפר הערבי הנטוש לִוְנָה, השוכן בסביבה זו. בסביבות טבריה כפר-חֲטִים, ובקרבתו היישוב החדש חֲטִין, הנקרא כשם הכפר הנטוש שבו נוסד. השם הזה נזכר ראשונה בצורה ארמית כפר-חֲטִיטא בתלמוד הירושלמי ². בקרבת חֲטִין היישוב החדש אַךְ בִּל. שם זה מובא בתלמוד ³ ונשמר בפי הערבים אַךְבד, כשם לחורבה סמוכה ובה גם שרידי בית-כנסת קדום. היישוב סָך גוֹנָה, שבסביבה זו, שמו מובא ראשונה בתלמוד בצורה סרונגיא ⁴ ונתקיים בקרב הערבים בצורה סָרְגוֹנָה כשם לחורבה סמוכה.

טָבֶרְיָה נזכרה בתלמוד בצורות שונות: טבריה, טיבריה, טבריא, טיבריא ⁵, העיר נקראה על שם טיבִּרְיוֹס קיסר רומי. היהודים לא השלימו עם קריאת עירם בשם קיסר רומי ואמרו למצוא בשם זה את המלה טִבּוּר, ורבותינו דרשו: „ולמה נקרא שמה טבריא? — שיושבת בטבורה של ארץ-ישראל“. אחרים אמרו, שבשם טבריה נתמזגו המלים „טוב רָאָה“, היינו טוב מראה: „ולמה נקרא שמה טבריא? — שטובה ראייתה“ ⁶.

צֶמַח השוכנת בקצה הדרומי של הכנרת, שמה בתלמוד כפר-צמח ⁷, ובפי הערבים סִמַח, בֵּית-חֲנַנִּי הנמצאת בקרבתה

(1) ירושלמי שקלים ז. (2) ירושלמי סנהדרין ב. (3) ירושלמי ברכות א, ירושלמי שביעית ו. (4) ירושלמי כלאים ט. (5) ירושלמי מגילה א, בראשית-רבה לד ועוד. (6) בבלי מגילה ו ע"א. (7) תוספתא שביעית ד י, ירושלמי דמאי ב א.

בצד הדרך אל טבריה, שאף היא נזכרת בתלמוד¹, נקראה בזמן קדום על שם פולחן הירח בין תושביה. צפונית מכאן מִגְדָּל, ששמה, הנזכר בספרות חז"ל גם בצורה ארמית מגדלא², נתקיים כשם הכפר הערבי הנטוש מִגְדָּל. כנראה נקרא המקום על שם מגדל, שהיה כאן לשם הגנה על הדרך שעברה בצדה, בימינו — הכביש מטבריה לראש-פינה. שמה של גִּיסֵר שבקרבת מגדל (המובא בתלמוד גם בצורות גיניסר, גניסר³) נדרש באגדה: „ולמה הוא קורא אותה גינזור? — רבנן אמרי: גני שרים“⁴.

חֻלְתָּא — זהו הנוסח התלמודי⁵ של השם חולה, שהיה רווח בפי הערבים. יש רואים בשם חולחא את המלה חֻלְתָּא. הם קני סוף, המצויים לרוב בביצותיה, ומהם נעשו מחצלות כמו מצמחי הגומא. רבותינו מספרים על „מחצלת של קנים ושל חולת“⁶.

השם צֶפֶת נזכר ראשונה פעם אחת בתלמוד הירושלמי, במאה השנייה או השלישית לסה"נ⁷. השם נגזר משורש צפה, בדומה לשם מִצְפָּה. העיר בנויה במרומי הר הצופה יפה על סביבתו הנהדרת. האגדה העממית רואה בשם צפת ראשי תיבות:

(1) ירושלמי מגילה א. (2) תוספתא עירובין ו' יג. (3) תוספתא כלים ב' ב' ה' ה' שם עירובין סוף פרק י', בבלי ברכות מד ע"א. (4) בראשית-רבה צח. (5) ירושלמי דמאי ב; יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות סו' יג. (6) סוטה מט ע"ב. (7) ירושלמי ראש-השנה ב; יוסף בן-מתתיהו, מלחמות ב' כ' ו.

צ'בי, פ'אר, ת'פארט. במכתבים מצפת או אליה נהגו לכנותה
„צפת — צבי לכל הארצות“.

בִּירָה שבקרבת צפת — שמה, בכתיב ביריא, נזכר
בתלמוד (1) ונתקיים כשם לכפר ערבי סמוך לצפת. מִרוֹן, השוכנת
בסביבה זו מערבה, והנזכרת לראשונה בתלמוד בשם בית-
מרון (2), נקראת בפי הערבים מִירוֹן. סברה מדעית אומרת, שזו
צורה תלמודית של השם מְרוֹם הנזכר במקרא (3). השם סֶפְסוּפָה,
שאף הוא מקורו בתלמוד (4), נשמר בפי הערבים: סֶפְסָאף, שרידי
בית-הכנסת, שנמצאו כאן, מעידים על יישובו הקדום.

חיישוב החדש פְּרוֹד בגליל העליון נזכר בתלמוד בכינויו
של חכם הנקרא על שם מקום זה (5), ונשמר בפי הערבים בשם
הכפר הנטוש פְּנַאדִיָה. פְּקִיעִין, ששמה מובא בתלמוד (6),
מקומו ביהודה, בין לַד ליבנה. כשם ליישוב בגליל נזכר
פקיעין ראשונה בראשית המאה השבע-עשרה, ומקורו כנראה
בשם הערבי בְּקִיעָה, שפירושו בקעה קטנה. הכפר שוכן בשולי
בקעה פוריה בלב הרי הגליל העליון, במקומה של בְּקַע, הנזכרת
ב„מלחמות היהודים“ של יוסף בן-מתתיהו (7). אולי זוהי בְּקַע
הנזכרת גם במדרש בסיפור על בריחתו של רבי שמעון בר
יוחאי אל „מערתא דבקע“ או „דפקע“ (8), שהמסורת העברית
מראה אותה בכפר פקיעין.

(1) עירובין נה ע"ב. (2) ירושלמי תענית ה, בבלי עירובין כב ע"ב,
שמות-רבה ה, (3) יהושע יא ה, (4) ירושלמי תרומות ח, (5) בבלי
עבודה-זרה לא ע"א, (6) חוספתא סוטה ז ט, (7) מלחמות
היהודים ג ג א, (8) מסיקתא דרב כהנא בשלה, קהלת רבה י.

3. שמות יישובים מן הספרות העברית

בִּימֵי הַבִּינִיִּים

שמות מועטים, שלא נזכרו במקורות הקדומים, הגיעו אלינו מספרות ישראל בימי הביניים. בתעודות מגניות מצרים, בייחוד מן המאה הי"א, מובאים שמות מקומות, שהיו בהם קהילות יהודיות, וקצת שמות הובאו גם בכתבי עולי-הרגל הראשונים. במקומו של היישוב החדש עָלְמָה שבגליל העליון, בצד כפר נטוש בשם זה (עָלְמָא), מצפון לצפת, היה יישוב בתקופת התלמוד, כפי שמוכח משרידים קדומים בכפר זה, אבל השם עלמה נזכר ראשונה רק בתעודה מהמאה האחת-עשרה, שנמצאה בגניות מצרים, ובה רשימת שמות קהילות יהודיות בסביבות צפת⁽¹⁾.

הכפר דִּלְתוֹן, דרומית לעלמה, נרמז אף הוא באותן תעודות⁽²⁾ ונקרא בפי הערבים דִּלְאָתָה. היישוב החדש סָאָא, צפונית לדלתון, נקרא על שם הכפר הערבי סַעֲסַע, שבו הוקם לראשונה. השם סאסא מובא ראשונה בכתבי עולי-הרגל. הכפר הערבי עֶסְפֵּא שבהר הכרמל נזכר בתעודה מגניות מצרים בשם חוסיִפָּה⁽³⁾. תעודות רבות מזכירות את כְּמָה שביהודה, שבאחת התעודות נקראת חוֹלָה, בתרגום השם הערבי (כְּמַל=חול⁽⁴⁾).

J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine II, 204. (1)

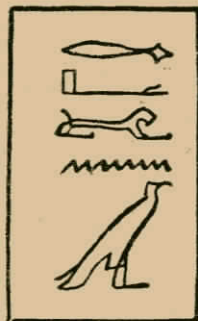
S. Schechter, Saadyana, 89. (2) ש' אסקה, ספר מאגנס, 19

ספר הישוב ב, 9.

4. שמות יישוביים ממקורות מצריים, אשוריים, יווניים ושומרונים

יש שמות של יישובים עבריים, שבאו ממקורות לא-יהודיים: מצריים, אשוריים, יוונים ושומרונים. ייתכן, שאלו הם שמות עבריים קדומים, שבמקרה לא נשאר להם זכר במקורות העבריים.

כמה מן הכתובות החקוקות על כותלי מקדשים וארמונות של מלכי מצרים הקדומים, בכתב החרטומים, מספרות על מלחמות המצרים בארץ-ישראל ומזכירות שמות ערים, שנלחמו בהן וכבשון. אחדים מן היישובים החדשים נקראות בשמות אלו. בקעת עירון, העוברת מהרי שומרון ממזרח לשרון בכיוון עמק-יזרעאל והידועה בשם הערבי נאדי-צארה, והיישוב עין-עירון, שממול מבוא הבקעה, בירכתי השרון, נקראים על שם מקום שנזכר בכתובת מצרית.

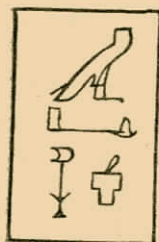

ציור 4

המתארת מסע מלחמה של תחותימס השלישי מלך מצרים, בשנת 1478 לפני סה"נ, לפני כיבוש הארץ ע"י שבטי ישראל (ציור 4). אולי יש זכר לשם עירון או צֶרְן בשם משפחה משבט אפרים, שהתנחלה בסביבה זו: "לצֶרְן משפחת הַצֶּרְנִי" (1). ייתכן שהשם משחה, הנזכר באותה רשימה, הוא מִסְחָה, שמו הערבי של

(1) במדבר כו לו.

המקום, שבו נמצא כפר-תבור בגליל
התחתון, ואפשר, שזו המלה הארמית
מִשְׁחָא, שמן זית משובח, שבו הצטיין
הגליל בימי קדם (ציור 5).

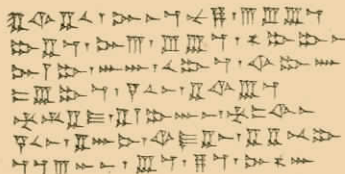

ציור 5.

ציור 6.

בין ערי צפון הארץ נזכר ברשימה
זו שם העיר שרן (ציור 6). בפי הערבים
נשמר בצורת סַרְוֹנָה, ומכאן השם שְׂרֹוֹנָה
ליישוב עברי חדש בגליל התחתון. ייתכן
שזהו שרנה שבכתובת כנענית מראס-
שִׁמְכָה, היא אוגרית, מן המאה הי"ד לפני
סה"נ (ציור 7). אולי מקורו של השם נהוא בלשון החורית.

ציור 7.

ופירושו יער עבות. על שם יער שהיה בסביבה. אולי זה גם
מקור שמו של הַשָּׂרֹן שבאיזור החוף של ארץ-ישראל. השם
סַרְוֹנָה כשם מקום בגליל התחתון ידוע בספרות הערבית בימי-
הביניים.

כתובת מצרית אחרת, בכתב החרטומים מכילה רשימה
ארוכה של שמות הערים שכבש שישק מלך מצרים, בשנת
925 לפני סה"נ, בימי רחבעם מלך יהודה, כמסופר בספר

מלכים¹). רשימה זו חקוקה בקיר ארמונו של שישק בכַּנְנֶךְ שבמצרים העליונה, ובה נזכרת חגֶר פת־ש — מצודת פת־ש (ציור 8). שלפי סברה אחת מקומה בנגב, בחורבה הנקראת בשם הערבי פֶּטִיס. ליישוב עברי

ציור 8.

שהוקם בקרבתה ניתן השם פֶּטִיש. שם זה מובא גם

במקור יווני (עיין להלן עמ' 31).

יישוב חדש בנגב הדרומי נקרא יֶרְחָם, כשם מקום

שנזכר פעמיים ברשימת

ציור 9.

כיבושי שישק המצרי (ציור

9). במקרא משמש השם

ירחם כשם פרטי של אדם²).

יש מקשרים שם זה שברשימת שישק עם יִרְחָמָאֵל שֶׁעַל שמו נִגַּב הַיִּרְחָמָאֵלִי וערי הַיִּרְחָמָאֵלִי³). (לדמיון השמות יֶרְחָם — יִרְחָמָאֵל השווה יִבְנָה — יִבְנָאֵל שביהודה).

כמה שמות נראים כשמות חדשים. אבל באמת כבר בא זכרם ברשימות מלכי מצרים כשמות מקומות, שלא עלה בידי החוקרים לזהותם וגם קוראי השם החדש לא נתכוונו לשם העתיק. כך, למשל, נקרא יישוב חדש בסביבות יפו גִּנּוֹת על שם גנות הירק; אך שם זה נמצא ברשימת תחותימס על יד השם יפו. גם השם הֶרְאָל. הנקרא על יישוב חדש בקרבת ירושלים⁴ מובא ברשימה זו כשם מקום, כנראה בדרום הארץ.

(3) דהי"א

(2) שמואל א' א. א.

(1) מלכים א' יד. כה.

ב. מב, שמואל א' כו. י. ל. כט.

השם צורים¹), שברשימת שישק, מזכיר את השם החדש צין-צורים, יישוב שהיה בהרי חברון ועבר אל השפלה. שמה של אזור שבקרבת תל-אביב, ליד כביש ירושלים, בכפר נטוש בשם הערבי יאזור, נזכר ראשונה בכתובת אשורית קדומה על מסע סנחריב נגד חזקיהו מלך יהודה בשנת 701 לפני סה"נ. כתובת זו חקוקה על מנסרה עשויה חומר ומוצגת בבית-הנכות הבריטי בלונדון. השם אזור מובא גם בתרגום השבעים (עי' להלן).

רשפון בשרון, בצד הכביש מתל-אביב לנתניה, נקראת על שם החורבות הסמוכות אליה ממערב על חוף ים התיכון והנקראות בערבית אַרְסוּף. השם רשפון נזכר בתעודה אשורית שבה מספר תגלת-פלאסר השלישי בשנת 733 לפני סה"נ: "רשפון אשר על שפת הים... סיפחתי לגבול ארץ אשור". השם נגזר מן רִשָּׁף, האל הכנעני של האש והברק, ומכאן גם השם ההלניסטי של מקום זה, אַפּוֹלוֹנִיָה, על שם אפולו האל היווני המקביל לרשף זה. יישוב קרוב לחורבות רשפון נקרא רִשָּׁף, וכן נקרא גם אחד מכני שבט אפרים, שהתנהל ממזרח לסביבה זו. בתרגום השבעים נזכרו שמות מקומות שאינם במקור העברי, ואף מהם נקראו אחדים של יישובים עבריים חדשים. שֶׁרֶשׁ הוא שם יישוב בהרי ירושלים, בצד הכביש היורד אל השפלה, בקרבת הכפר הערבי הנטוש סַאֲרִיס. השם (ביוונית Σωρης) נזכר בתרגום השבעים לספר יהושע בין הערים בנחלת שבט יהודה.

H. Gauthier, Dictionnaire de noms géographi- (1
ques... IV, 6; III, 81.

עין-פָּרָם ממערב לירושלים היא בעיקרה פָּרָם Καρῆμ ונזכרה בתרגום השבעים. וכן מובא בתרגום זה השם בִּיתֶר (Βαίθηρ) שנחפרסם במרד בר־כוכבא. ביתר עצמה אינה בתחום מדינתנו, אלא סמוך לגבולה. יישוב חדש בסביבתה, מערבית־דרומית. נקרא על שמה מְבוֹא־בִּיתֶר.

בתרגום השבעים נזכר גם השם אָזוֹר (Ἀζώρ) ואין לו כל זכר במקור העברי. שם היישוב קָדְרוֹן בדרום, הנקרא כשם נחל בירושלים, מקורו בספר המכבים ביוונית (Κεδρών¹). והוא, כנראה, נשתבש בערבית לשם קַסְרָה (עֵיין עמ' 7).

מקור יווני חשוב לשמות מקומות הוא ספר האוֹנוֹ-מָסְטִיקוֹן, שנכתב בידי הבישוף הנוצרי היווני אָנְסִיּוֹס בקיסריה בשנת 320 בקירוב וניתרגם לרומית בידי הִירוֹנִימוֹס ובזמן האחרון יצא גם בתרגום עברי (של ע"צ מלמד). הספר מביא שמות מקומות, שלא נזכרו במקורות אחרים. אף אחדים מהם נקראו על יישובים עבריים חדשים.

שמו של יישוב חדש, שהוקם בכפר הנטוש דִּיר־טָרִיף ממזרח ללד, נקרא בִּית־עָרִיף, כשם שנזכר ראשונה בספר האונומסטיקון (Bethariph, Βηθαρῖφ), שכנראה הוא שם קדום, שבמקרה לא נשאר לו זכר בספרות העברית.

היישוב החדש גָּבֶע־פָּרָמַל במדרום לחיפה, נקרא על שם הכפר הנטוש גִּיבֶע שבקרבתו, בחוספת, כרמל, כדי להבדילו מִגָּבֶע שבעמק־יזרעאל. זה שם עברי, שלא נזכר אלא בספר האונומסטיקון: „ויש עיירה נקראת גבע (Gabe).

(1) ספר המכבים א' טו מא.

(Γαβ) כט"ז מילים מקיסריה". שם זה מובא גם במקור רומי יותר קדום, ב"תולדות הטבע" של פְּלִינְיוֹס הרומי, במאה הראשונה לסה"נ).

באונומסטיקון נזכר לראשונה השם העבריי-ארמי גָבְצָתָא או גבתא (Gabatha, Γαβαθᾶ) שהייתה בעמק יורעאל. בפי הערבים נשמר השם ג'באתה ומוזה השם גָבַת לקיבוץ הנמצא במקום זה (עיין לעיל, עמ' 20).

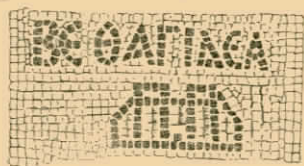
באונומסטיקון נזכר גם מגדיאל (Magdiel, Μαγδιήλ) כשם מקום בשרון והשם בֵּית־צֶנְבָה (Bethannaba, Βηθανναβ) המובא גם במפת מידבא, עי' להלן).

במפת מִידְבָּא, שהותקנה במאה השישית ונמצאת ברצפת כנסייה נוצרית במידבא בעבר הירדן, רשומים שמות המקומות העבריים באותיות יווניות. אחדים מהם אינם נזכרים במקורות עבריים, ונשמרו משובשים בפי הערבים. ליישובים חדשים, שנוסדו במקומות אלו, ניתנו גם שמות מתוך מפת מידבא זו.

פְּטִישׁ שבנגב (ציור 10), מקורו הרבה יותר קדום (עי' לעיל עמ' 28).

בֵּית הַגָּדִי (ציור 11) בצד כביש באר־שבע (בפי הערבים: ג'גדי), על שם גֶּד, האל הכנעני של המזל, שעל שמו נקראו מקומות אחדים בארץ: מְגִד־גֶּד, בְּעַל־גֶּד, חֲצֵר־גֶּד וכו' (2).

(1 Plinius, Historia naturalis V, 19. (2 בתלמוד נזכרת משפחה בשם בית אגודה (סופרים ד א) או בית הגידה (ירושלמי מגילה א). לפי דעת החוקר ש' קליין נקראה על שם מקומה, והיא בית־הגדיאה הנזכר במפת מידבא.

ציור 11

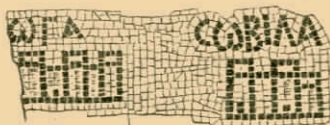
BEΘAΓIΔEA

ציור 10

ΦΩTIC

השם שֹׁבֵל (ציור 12) נתגלגל בפי הערבים לשם זבֵּאָה, היישוב הַבְּדוּי השכן. במקרא נזכר השם שֹׁבֵל כשם איש משבט יהודה⁽¹⁾. הכפר הנטוש הוג' שממערב לשובל רשום במפת מידבא: הוֹגָה (ציור 12).

ציור 12

ΩTA COBIAA

דרומית-מערבית להר־טוב היישוב החדש וְכָרְיָה, כשם הכפר הערבי הנטוש וְכָרְיָה, הנקרא על שם הנביא זכריה וקברו שבמקום הזה.

הכפר (בית-זכריה) והקבר רשומים במפת מידבא (BEΘZAXAP). הכפר הנטוש עֲנָבָה ממזרח לרמלה בקרבת כביש ירושלים היא בֵּית-עֲנָבָה שבמפת מידבא (BATA ANΩB HNYN). אמנם שם עברי זה אינו נזכר במקורות העבריים כשם מקום, אלא כשם משפחת כוהנים, בית ענוביי⁽²⁾. גִּלְיָה-יָם, יישוב עברי בשרון הדרומי על יד הרצליה, ששמו נשמר בפי הערבים בצורה גִּלְיָה, מקורו בספר דברי-הימים לשומרונים.

ירושלמי יבמות א.

(1) דה"א ב נ.